

Hadis Sahasındaki Kızılca Kiyamet

– redfer · 23 Haziran 2024

Hadis tarihi denildiği zaman; kaynağının Raaûlullah (s.a.v.)'a nisbet edilen bir haberin O'na ait olup olmadığının araştırılması ve bunun sonucu bir hükme varılması kastedilmektedir.

Yaklaşık olarak h.5. asır ortalarında bu faaliyetin durduğu müşahede edilir. Bundan sonra bu zor mesele pek ele alınmadığı gibi alınamayacağına dair de bazı görüşler oluşmuştur. Konunun bu yönüne baktığımızda İbnu's-Salâh'la başlayan bir münâkaşayla karşılaşırız.

Mûmaileyh bu işlemin artık yapılamayacağı görüşündedir. Meşhûr kitabı Ulû 'mu'l-Hadis'te şöyle yazar: "Hadis cüzleri ve diğerlerinden rivâyet edilen haberler arasında, isnadı sahih olan bir hadis bulup da, ne Sahîhân'ın birinde ne de hadis imamlarının itimat edilen meşhûr eserlerinden birinde bunun sahih olduğuna hükmedildiğini bulamazsak artık biz bunun sahihliğine kesin hüküm vermeye müeaseret edemeyiz.

Zira bu çağlarda sadece senedleri nazar-i itibâre olarak sahihi anlamada müstakil hareket güçleşmişti. Çünkü bunlardan hiçbir isnâd yoktur ki râvileri arasında, sahîh hadiste şart koşulan hıfz, zabt ve itkândan yoksun olarak, rivâyetinde kitabındakine itimat eden bir kimse bulunmuş olmasın.

Bu ümmete (Allah şerefini artırsın!) has olan isnâd silsilesini sürdürmekle beraber, elden ele dolaşan senedlerin ekseri gayesi artık bunun (yani haberin sıhhat ve za'fını bilmenin) haricinde kalmıştır.

Aslında, daha önceleri ed-Dârim; "yetkili âlimlerin kabul ettiklerini kabul eder, reddettiklerini reddeder, kullanmadıklarını da terkederiz." İbnu'l-Esir de; "Senedleri zikretmenin gayesi öncelikle hadîsin sabitliğini ve sahihliğini ortaya koymak içindi.

Tashihihin güçlüğüne sebep olarak ileri sürülen, sonraki asırların isnâdlarında ehliyetsiz kimselerin bulunması keyfiyeti bir mâni kabul edilmemelidir. Aksi halde bu senedlerle bize intikal eden mutekaddimûn ulemanın tashihlerini de kabul etmemiz lâzımdır.

Sadece mutekaddimûnun tashihlerini kabul etmemiz halinde, diğer bir mesele olarak, önceden tashîh edilip sonradan za'fı ortaya çıkan hadîsleri kabul edip almamızın yanında, önceden taz'if edilip sonradan sıhhatleri ortaya çıkan hadîsleri terketmemiz gerekecektir.

Diğer tarafta tashîh yapılırken, müelliflerine nisbetleri kesinlik kazanan eserlerdeki hadîslerin müelliften önceki râvileri nazar-ı itibare alınır. Sonrakilerin senedlerde zikredilmesi, pek çok alimin, bu arada bizzat İbnu's-Salâh'ın da işaret ettiği gibi, Ümmet-i Muhammed'e (s.a.v.) has olan isnâd sisteminin korunması,

sürdürülmesi içindir. Artık isnâd, hadislerin sahihini sakiminden ayırma fonksiyonunu yitirmiştir.

Senedin İncelenmesi: Hadîsin tashih ve taz'ifinde isnâd en mühim vâsitalardandır. Hatta çoğu kere yalnız isnadla hüküm verme durumunda kalınır. Ancak tek yol da değildir. Yerli ve yabancı bazı yazarların dediği gibi asıl gaye de değildir. Bu sistem, metnin sıhhatini garanti etmek için, kullanılan şekliyle müslümanlar tarafından icâd edilip geliştirilmiş ve rivâyet asrında fonksiyonunun büyük ölçüde ifâ etmiştir.

Bugün de, sözkonusu asırda te'lîf edilen kitaplarda bulunan bir hadis incelenmek istendiğın de bunun senedi benzer bir görev yapacak ve hadisin incelenmesine senedden başlanacaktır.

Sened incelenirken bellibaşlı şu husûslar nazar-i itibare alınır:

1. Metni sonraki nesillere aktaran kimselerin (râvîlerin) adâlet ve zabt sıfatlarını hakkıyla taşımaları (sika olmaları).

2. Tarihi sıra içinde bu râvîlerin hadîsi bir üst râviden, muteber tahammül yollarından biriyle almış olmaları (senedin muttasıl olması).

3. Râvinin (Hadisi aldığı hocasıyla münâsebeti: Burada, bazı alimlerce, talebeyle hocası arasında aranan mümârese şartından ziyâde râvînin, bir hocanın hadîslerini rivâyetteki durumu sözkonusudur.

Bunu bir örnekle müşahhaslaştırabiliriz: Hüşeym sika bir râvîdir. Zühri'den de hadis almıştır. Ancak Zühri'den yaptığı rivâyetlerinde Hüşeym zaîf sayılmıştır.

Bu da onun başından geçen bir olaydan kaynaklanmıştır Şöyleki; rivâyete göre Hüşeym, Zühri'den yirmi hadîs almış, sonra kendisine bir arkadaşı rastlamış, ona bu hadîsleri sormuş. Bunun üzerine Hüşeym de hadîs yazılı evrâkını çıkarmış, ona gösteriyormuş, o esnada şiddetli bir rüzgâr çıkmış, bu evrâkı uçurup götürmüştü. Hüşeym iyice ezberlememiş olduğu bu hadislerden aklında kaldığı kadarıyla rivâyete girişince bazı hatalara düşmüş, dolayısıyla Zühri'den rivayetlerinde zayıf addedilmiştir.

Nitekim Buhâri ve Müslim, Hüşeym'in başka hocalarından rivâyetlerini " Sahih" lerine almış oldukları halde Zühri'den rivâyetlerini almamışlardır. Şu halde râvînin bazı özel durumları da ehemmiyet arz etmektedir.

4. Râvinin rivâyetiyle ilgisi: Râvî görüşlerine uygun bir hadis rivayet etmişse bunun yalnız onun tarafından mı rivâyet edilip edilmediği araştırılır. Rivâyetinde teferrüdü halinde bu kabul edilmez.

Dört maddede özetlemeye çalıştığımız, senedin incelenmesiyle ilgili husûslar sanıldığı ve görüldüğü kadar kolay değildir. Bu meselede de yetkilinin içtihadı sözkonusudur. Burada, sadece, râviler tarihinde

Ebû Hanîfe, İmâm Buhâri, Tirmizî ve benzerleri dahil tadilleri yanında cerhe marûz kalmayan hemen hemen hiç kimsenin bulunmadığını kaydetmek bile işin zorluğuna delil olabilir sanırsınız.

Senedin bu şekilde en titiz incelenmesi de yeterli görülmemiştir. Her şeyden önce inceleyen, zahire göre hüküm verme durumundadır. Sika bir râvinin de hata yapması, unutmaması, yalan söylemesi ihtimâl dahilindedir.

Bunun için hadîs alimleri, senedine bakılarak bir hadisin mutlak sıhhat ve za'fına hükmetme yerine hadisin o senedin zâhirine göre sahih veya za'if olduğunu, hakikat-i emirde hükmün aksi olabileceğine dair, takdire şâyân objektif bir prensip vazetmişlerdir.

Bunun da ötesinde senedin tamamen uydurma olması, ilgili İslâm alimlerinin teyakkuzunu nazar-ı itibara almazsak, işten bile değildir.

Yazıda çokça geçen tashih, talisin ve taz'if istihlâhlarını şöyle tarif edebiliriz:

- a)Tashih: Hadisin, ıstilhâî mânasıyla sahih olduğunu söylemek, buna hükmetmek.
- b)Tahsîn: Hadisin, ıstilhâî mânasıyla hasen olduğunu söylemek, buna hükmetmek.
- c)Taz'if: Hadisin, ıstilhâî, mânasıyla za'if olduğunu söylemek, buna hükmetmek

Bütün bu hususlar ve ihtimaller göz önüne alınarak yapılacak bir sened incelemesi metnin sıhhati için çoğu zaman en mühim sonuçları bahşedecektir. Ancak behemehal metnin de bazı kriterler muvacehesinde tedkiki, yapılması gerekenleri tamamlayacaktır.

Nitekim en uygun yolun bu iki unsurun beraber mütalaa edilmesi olduğuna işaret edilmişti. Hadis tenkid tarihinde de, istisnâlar bir tarafa, bu böyle olmuştur. Şu kadar var ki, bilhassa bazı muhitlerde yalnız senedin tenkidiyle yetinildiği, metne hiç bakılmadığı yaygın kanaati vardır. Filhakika insan, hadîs tenkidiyle ilgili eserleri (burada cerh ve ta'dil kitaplarıyla mevzûât kitaplarını zikredebiliriz.) gözden geçirdiğinde böyle bir intihaya kapılmaktan kendini alamaz. Buralarda yapılan hep sened tenkididir.

Hadîsin râvileri ele alınarak hadîsin sıhhat ve za'fı belirtilir. Herhalde bu durum, sözkonusu yaygın kanaatin sebeplerinden biridir. Diğer taraftan, bu meselede hadîs münekkitlerinin bir usûlü, yanlış anlamaya vesile olacak mahiyettedir, Şöyleki, metni münker bir hadîsin büyük ekseriyetle senedinde de ya mecrûh bir râvi veya bir illet vardır.

Bu durumda alimler, metindeki kusuru görünce senedine bakıp ondaki illeti söylemekte yetinmişlerdir. Alimlerin bu tenkidlerini gören de sadece sened tenkidiyle yetinildiği zehabına kapılabilmektedir.

Burada, meselenin, iyi niyetle ele alınmasının yanında, bunun, bilhassa müsteşrikler ve onların dümen suyunda gidenler tarafından hadîsin güvenilirliğine hanel getirmek için istismar konusu yapıldığına işaret etmeden geçemeyeceğiz.

Bu düşüncede olanlar, tahayyül ettikleri bir hadîs anlayışı ve hadîsin tarihî gelişiminden hareketle hadis metinlerini kendi anlayış ve akıl ölçülerine vurarak, hangi kitapta bulunursa bulunsun uyanlarını alıp yine, hangi kitapta bulunursa bulunsun, uymayanlarını reddetmekte ve buna metin tenkidi demektedirler.

Calib-i dikkat bir misâl verelim: Batıdaki hadîs çalışmaları sözkonusu olduğunda akla ilk gelen isimler arasında sayılabilecek olan Wensinck, içinde şehâdet kelimesinin yer aldığı; "İslâm beş şey üzerine kuruldu" hadîsini uydurma saymakta ve bu sonuca metin tenkidi yaparak varmaktadır.

Şöyleki; ona göre Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde, İslâm'a girenlerin söylemeleri gereken bîr formül yoktu. Hz. Peygamberin vefatından sonra müslümanlar Şam'da hıristiyanlarla karşılaştıklarında onlarda gördükleri, bir dine giriş formülü karşısında benzer bir cümle îcâd etme ihtiyacını duymuş ve kelime-i şehâdeti uydurmuşlardı. Binaenaleyh bu cümlenin yer aldığı hadîsler sonraki dönemlerin ürünüdürler.

Görüldüğü gibi önce tutar tarafı olmayan bir varsayım hakikat kabul edilmiş, sonra da buna aykırı olanlar uydurma sayılmıştır. Halbuki kelime-i şehâdet namazda her iki rekât sonunda okunan teşehhüdün bir parçasıdır.

Bu durumda da adı geçen müsteşrik bu görüsünden vazgeçeceği yerde, namazın son şeklini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra aldığı iddiasında bulunmuştur. Ne var ki iş bununla bitmiyor h. 1. veya 2. senede, namaz vakitlerini bildirmek için tesbit edilip okunmaya başlanan ezanda da kelime-i şehâdet yer almaktadır.

Fakat muhtemelen "metin tenkidi"nin hatırı için böylesi bilgilerden ezanın da sonrada nicad edilmiş olduğu iddiası beklenebilir.

Bunlardan sarf-ı nazarla, sened tenkidi yanında metin tenkidinin de yapılmış olduğu, muhtelif hadîs çeşitleri için sened ve metinle ilgili ikili terimlerin vazedilmiş olmasından da anlaşılabilir.

Bununla beraber metin tenkidi sened tenkidinden daha zor ve sorumluluk isteyen bir iştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vahy karşısındaki durumu, farklı zaman ve zeminlerde bunlara uygun hükümler vermiş olması vakıası, işi daha da güçleştirmektedir.

Bunun için metin tenkidinde bulunmak için aşağıda zikredilecek kaideler her halde yeterli değildir. Hadîs külliyyatına vakıf olma, bu işte mahâret ve özel kabiliyet kazanma da gereklidir.

Adetâ birisiyle yıllarca süren bir arkadaşlığın o kimsenin iş ve sözleri hakkında kazandırdığı aşinalık gibi hadis külliyyâtıyla da böyle bir âşinâlık kesbi zarûrîdir. Bunun sonucu, çok eski bir arkadaştan nakledilen

bir söz, yılların verdiği tecrübeyle onun yapıp yapamayacağına, büyük bir ihtimalle hükmedileceği gibi nakledilen bir hadîs de tashih ve taz'if edilebilir

Herhalde sebeplerden biri olarak bunun için sahabenin hadis tenkidleri ekseriya metne râci olmuştur. Daha sonraları ise, metinde görülen bir illetin bile senedde bir kusur tespitiyle ifade edilmesi ihtiyatlı yolu tercih edilmiştir.

Bu genel tesbitten sonra metnin tenkidi için uygulanan bazı kıstasları görelim:

I – MUKAYESE: Metin tenkidinde başvurulacak ilk kıstas metnin diğer bazı mu'talarla mukayesesidir:

a) Kur'an'la; Hadis metninin Kur'an'ın sarih nassına, te'vil kabul etmeyecek şekilde muhalif olmayacağı, prensip olarak kabul edilmiştir. Bunun için hadîsin tashihinde Kur'an'la mukayese yardımcı olabilir. Hattâ müteakib nesillerde bu hususun kesin kayda bağlanması eğilimi görülmüştür.

Mevzû olduğu bildirilen merfû bir hadîste şöyle denir: "Hadîs size geldiğinde onu kitâbullah'a arzediniz, şayet ona uyarsa onu alınız. Ona uymazsa reddediniz."

Bir diğer hadîste mukayeseye Kur'an'la beraber sünnet de eklenir : "Size benden muhtelif hadisler gelecektir. (Bunlardan) Allah'ın Kitabına ve sünnetime uygun olarak size gelenler bendendir. Allah Teâlâ'nın Kitabına ve sünnetime muhalif olarak gelense benden değildir."

Ancak, hadîsin de kısmen vahiy mahsulü olduğunu, müstakillen hüküm koyabileceğini, mukayesede gözönünde bulundurmak gerekir.

Ed-Dârimî, zorluğundan dolayı bu mukayese işini herkesin yapamayacağını, ancak fakîh, alim, allâme, münekkîd ve senedleri rivâyet durumlarını bilen kimselerin yapabileceğini söylemektedir.

Hadis tenkid tarihinde, bilhassa ilk dönemlerde Kur'an'la mukayese usûlüne sıkça başvurulduğuna şahid olmaktadır.

Meselâ; "Hiç bir günahkâr başkasıyla günah yükünü yüklenmez" (İsrâ', 15) mealindeki ayete muhâlif görüldükleri için; "yedi oğluna kadar zina çocuğu cennete giremez." "zina çocuğu için (anne-baba-çocuk) en şerlisidir." "ölu, kabilenin (hayattaki yakınlarının) ağlaması sebebiyle azâb edilmektedir." haberleri tenkîd ve reddedilmişlerdir.

b) Sahih Sünnetler: Nesh, te'vil imkânları nazar-ı itibare alınmak kaydıyla metnin, sıhhati sabit olmuş sünnete, sünnetin rûhuna uygun olup olmadığının araştırılması da bir usûl olarak görülür. Yine bir prensip olarak, yukarıdaki kayıtlarla birlikte bir sünnetin diğer sünnete muhâlif olamayacağı kabul edilmiştir.

Bunun için, muhâlif görülen bazı rivâyetlerin bu sebeble tenkid edildiği variddir. Aynı şekilde, Kur'ân ve sünnete uygun olan şeylerin, Rasûlüllah (s.a.v)'den vârid olmamış olanlar da kabûl edilmesini emreden bazı merfû haberler de, Hz. Peygamber'e yalan isnadı yasaklayan sahih hadislere aykırı oluştan sebebiyle tenkîd ve reddedilmiştir.

c) Akl-ı selim, fıtrat kanunu ve tecrübeyle: Rasûlüllah'ın özel durumu sebebiyle her halde bazı durumlarda geçerli olamayacak bu usûle de tashih ve taz'îf de başvurulmuştur.

Hatîb Bağdâdî, Kifâye'sinde (s. 602); "Hadîslerden münker ve muhal olanların atılmasının gerekliliği"ne dair bir bölüm açmıştır. Pek çok alim de, tevîl kabûl etmeyecek şekilde akla muhâlif olan haberlerin kabûl edilmemesi gerektiğine işaret etmişlerdir.

Hiç şüphe yoktur ki burada aklın ve tecrübenin sınırlarını iyi tespit etmek lâzımdır. İslâm, makûl olmasıyla beraber vahye dayalı bir dindir. Vahyin kaynağı ile aklın yaratıcısı bir olduğu için fı'l-'asl bu ikisinin arasında bir teâruzun olmaması tabiidir.

Ancak aklın sınırlarını aşan bazı meseleler vardır ve bunlarda aklın, tecrübenin, müsbet ilmin söz haklarının olmaması da tabiidir. Bu durumda, doğruluğuna inanılan vahy yetkilidir.

d) Tarihi İçtimâi Verilerle: Haberin muhtevasının tarihi ve içtimai verilerle mukayesesi de tashih ve taz'îfde bir usuldür. Herhalde burada da hadislerin, İslâm kültürünün ve istikbâlinin tekevvünündeki rolü nazarı itibare alınmalı, fiilen sonraki asırlara ait bir hâdisiyle mutabakat arzeden bir haber hemen o dönemin mahsûlü sayılmamalıdır.

Bu yolla bazı haberlerin mevzuluğu, bazılarının müşkilliği tesbit edilmiştir. Örnek olarak bir kaçını zikredelim:

Enes'in, Rasûlullah'ı (s.a.v.) hamamın içinde gördüğünü bildiren bir haber, o dönemde Hicaz bölgesinde hamamın mevcûd olmadığı tarihen sabit olmasıyla reddedilmiştir.

İbn Hacer, Hz. Adem'in 60 zira' olduğunu bildiren Buhârî hadisinin, arkeolojik kalıntılarla uyuşmamasına bakarak hadîsin müşkil olduğunu ve bu işkili izâle edemediğini belirtir.

İbn Sa'd da Rasûlullah'ın, Mekke'yi fethettiğinde annesinin kabri başında ağladığını bildiren haberi, kabrin Ebvâ'da olduğunu belirterek tenkid eder.

Burada ilâve etmek gerekir ki, bu mukayeseler daha çok nefy makamında caridir. Yani Kur'ân ve sünnete mutabık olan, makûl olan, his ve müşâhedeye, müsbet ilme uygun olarak nakledilen her haberin tashihi

mümkün değildir.

Buna mukabil söz konusu şeylere muhalif olma da “genel” de asla aidiyete münâfi değildir, behemahal sened araştırması zarûridir

Metnin İfade ve Üslûbunun Tedkiki:

a) Mübâlağalı, ölçüsüz ifadeler taşıyıp taşımama: Hz. Peygamberin, her işinde, sözünde ölçülü olduğu mübalağalardan uzak bulunduğu izahı gerektirmeyen bir husûstur. Bunun için haberin böylesi ifadeler taşıyıp taşımaması bir kıstas olarak ele alınabilir. Mübalağalı, ölçüsüz ifadeler taşıyanlar kabûle şâyan görülemez.

Bu sebeble; “Kim lâ ilâhe İllellah derse, Allah’ın, bu kelimedenden; yetmiş bin dili, her bir dilinde onun için istiğfârda bulunan yetmiş bin lûgat bulunan bir kuş yarattığını” bildiren haber reddedilmiştir.

Yine aynı sebeble az işe çok sevâb, küçük bir günaha büyük bir azab verileceğini bildiren bazı haberlerin kabul edilmediğini görürüz.

b) Nübüvvet makamına uymayan ifâdeler taşıyıp taşımama: Böyle ifadeler taşıyan haberler de reddedilir. Örnek olarak; “Beyaz horoz benim dostum ve dostum Cibril’in dostudur.” haberini zikredebiliriz.

c) İfade bozukluğu: Arapların en fasihi olan Rasûlullah’a (s.a.v.) nisbet edilen bir haberde görülecek ifade bozukluğu yani dilbilgisi hataları, fesahat ve belagata aykırı ifadeler onun asla aidiyetinde şüphe uyandırır da bu, her zaman geçerli bir şüphe olamaz. Çünkü tarihen sabittir ki hadislerin büyük bir kısmı mâna ile rivâyet edilmiş, lafızların muhafazasına itina gösterilmemiştir.

Bu durumda sözkonusu bozukluğun, râvilerden birinin tasarrufu olması imkân dahilindedir. Ancak lafzan rivâyet edilmiş olduğu iddiasındaki bir haberde görülecek böyle bir ifade bozukluğu, en azından, onun lafzen rivâyet edilmediğine işaret sayılmalıdır. İbn Hacer, kendisinde rekâket bulunan bir haberin Râsûlullah’a aid olduğunu iddia eden kimsenin yalancı olduğunu söyler.

Buraya kadar bir haberin aslına ait olup olmadığı hususunda, hadis usûlü kâidelerince yapılabilecek işlemleri sıralamaya çalıştık. Bu işlemler, âhâdın haberlerinde yapılmakta, mütevatir haberler tashih ve taz’îf amelîyesinin dışın-da bırakılmaktadır.

Haber-i âhâd hakkında yapılan bu işlemlerin sonucu yine de kat’i sayılamaz. Kullanılan usûllere ve kullanan nisbetle izâfî bir tashih ve taz’îf yapılmış olur. Bu husûsu, hadîs alimleri özellikle belirterek; “fulân hadis bu senede göre sahihtir, za’iftir,” denilmesi luzûmunu vurgularlar.

Kaynağa nisbetin filhakika sahih olması halinde bile, ilâveli, noksan veya hatalı rivâyet ihtimâl dahilindedir. Bu husûs bilhassa, bir hadisin sair naslarla teâruzu hâlinde nazar-ı itibare alınmalıdır. Bu durumda hadisin za'fı ve mevzûluğu yerine, teknik ifadesiyle bir "işkâl" sözkonusudur.

Netice olarak şunu diyebiliriz: Hadisin tashih ve taz'ifi, yetkililerince yapılması şartıyla, günümüzde de mümkündür. Bu iş yapılırken sened ve metin müştereken ele alınmalı, bütün ihtimaller göz önünde bulundurulmalı, aceleci hükümlerden kaçınılmalıdır. Kesin bir sonuca varılamaması halinde ise "te-vakkuf" veya araştırmanın devamı ihtiyâr edilmelidir.

ed-Dârimî; "Benden (rivâyet edilen) hadîs bollaşacak! Binaenaleyh bunlardan Kur'ân'a uyanlar bendendir, muhâlif olanlar benden değildir." şeklinde merfû bir hadis naklettikten sonra "Rasûlullah (s.a.v.) doğru söylemiştir.

Rivayetler hususunda buyurdıkları ortaya çıkmıştır."

Söz konusu alimlerin asırlarında, bilhassa ölen kimselerle ilgili dikkat çekecek kadar rüya rivayetleri vardır. Bu rivayetlerin bolluğu ve adetâ bir rüya çağının yaşandığı görülünce, içtimâî durumdan müteessir olmamanın ne kadar zor ve belki de bazen imkânsız olduğu anlaşılıyor.

Burada; "İş, ehli olmayana verildiği zaman kıyameti bekle!" (Buhârî, ilm, 2(1/13) hadîsini hatırlamak uygun olur.

Hadis sahasındaki kargaşa, kızılca kıyamet halini almış gibidir.

İlyas Kaplan (Araştırmacı ,Yazar,Şair)

Kaynakça

- 1-Miftâhu's-Sünne, el-Hûli, Beyrût, 1403/1983, s. 109; el-Ecvibetu'l-Fâdila, el-Leknevi, Haleb, s. 148.
- 2- el-İrakî el- Ecvibe, s. 151.
- 3- ez-Zehebî (Mîzânul-i'tidâl, 1382/1863, 1/4).
- 4- Ulûmu'l-Hadîs, İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî, tah, Nûreddîn İtr, Beyrut, 1972, s.12-13.
- 5-Reddu'l-İmâmi'd Dârimi, el-îskenderiyye, 1971, s, 486 (Akâidu's-Selef için-de).
- 6- Câmi'u'l-Usûl, İbnu'l-Esîr, tah, el-Arnaût, 1/53-54. .
- 7- Tedribu'r-Râvî, es-Suyûtî, tah, Abdulvehhâb Abdullatif, Mısır, 1/145.
- 8- Fethu'l-Muğîs, es-Sehâvî, el-Kâhire, 1388/1968, 1/44; Tedrîb, 1/143.
- 9- İbnu's-Salâh, Bkz. Fethu'l-Muğîs, 1/45; Tedrîb, 1/149; ef-Bâisu'l-Hasis Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-Hadîs, Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, s. 29.
- 10- Tedrîb. 1/147,

- 11- Krş. Fethu'l-Muğis, 1/44-45.
- 12- Bazı tashihlerine yapılan itirazlar için bkz. el-Ecvibe, s. 154.
- 13- Fethu'l-Muğis, 1/44; Tedi'ib, 1/143 vd.; el-Ecvibe, s. 156.
- 14- Câmi'ul-Usûl, 1/53, dn.; et-Takyid ve'l-îzâh, el-Îrâkî, Haleb, 1350/ 1931, s.
- 15- Fethu'l-Muğis, 1/44, 266; Tedrîb, 1/143; el-Bâis, s. 28.
- 16- Tedrîb, 1/149.
- 17- Fethu'l-Muğis, 1/266; Tedrîb, 1/149.
- 18-Tedrîb, 1/149.
- 19- el-Cerh ve't-Ta'dil, İbn Ebi Hâtim er-Râzî, Beyrût, 1371/1952, 1/119
- 20) Tirmizî, Salât, 215 (2/82)
- 21- Feyzu'l-Kadir, el-Munâvî, Mısır, 1356/1938, 1/46; Keşfu'l-Hafâ, el-Acluni, Beyrût, 1351, 1/13.
- 22- el-Maenu', Aliyyu'l-Kari, tah. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb, 1398/ 1978, s. 142, 215, 216, 273.
- 23- Terceme-i Nefehâtu'l-Uns, Abdur rahman el-Câmî, ter. : Muhammed ibn Osman el-Lâmi't, 1289, s. 25,
- 24-Sahih-i Buhârî Muhtasarı,.. (Mukaddime), 1/275.
- 25-Edebu'l-İmlâ', es-Sem'âni, Leiden, 1952, s. 4; Câmi'u'l-Usûl, 1/109; Mevzû Hadisler, M. Yaşar Kandemir, Ankara, 1975, s. 93 vd.
- 26- Tedrîb, 1/129.
- 27-Mîzân, 1/450; es-Sunne ve Mekanetuhâ, es-Sibâ'î, 1398/1978, s. 100, 275; el-Esrâru'l-Merfû'a, Aliyyu'l-Kârt, tah Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut, 1301/1971, s. 433.
- 28- Krş. el-Kifâye, el-Hatibu'l-Bagdâdi, Mtb. ea-Sa'âde, s. 64.
- 29- Câmi'u'l-Usul, 1/152; Tedrib, 1/75, 76, 148; Keşfu'l-Hafâ, 1/9-10.
- 30-Mevzû Hadîsler, s. 121. Misâl için: Tedrîb, 1/148.
- 31-Diyanet Aylık Dergisi -Dr. Abdullah AYDINLI